

PAPP RICHÁRD

„Két zsidó találkozik Budapesten.”

„Zsidó” és „nem zsidó” terek egy zsinagógai közösség élő humorának tükrében

BEVEZETÉS

Közép-Európában a legnagyobb lélekszámú zsidó közösség Magyarországon, és ezen belül Budapesten él. Számukat 64 ezer és 118 ezer fő között becsülhetjük meg.¹ Amennyire problematikus azonban a demográfiai ismérvek alkalmazása a magyarországi zsidóság mai élő valóságtartalmainak megközelítésére, olyan nehéz ennek a közösségnek empirikus elemzése, átfogó bemutatása is, hiszen a holokauszt borzalmai, a kommunizmus évtizedei, a kivándorlások, majd a politikai-társadalmi rendszerváltás után egyaránt érzékelhető zsidó revival-jelenségek és antiszemita megnyilvánulások egyszerre teremtették és formálják ma is a zsidósághoz való kötődések és identitások megélésének sokszínűségét.²

Leonard Mars brit antropológus három opciót lát jellemzőnek a posztkommunista Magyarországon a zsidóság identitásválasztási lehetőségeit illetően: az etnikait, a szociokulturálisat és a vallásit.³ Mindhárom lehetőség mögött állnak intézmények, közösségek Budapesten, így a körülmények optimálisnak tűnnek a budapesti zsidó kultúra újjáéledésére és folyamatossá válására. Budapest zsidó arculata a nem zsidó társadalom számára is közismert, hiszen a magyar fővárosban élő zsidóság jelentékenyen befolyásolta Budapest művelődés- és társadalomtörténetét.⁴

Tanulmányomban a vallási-rituális opció irányából, egy budapesti zsinagógai közösség életének tükrében próbálok meg bemutatni a „zsidó Budapest” egyik kulturális olvasatát.

A Budapesti Zsidó Hitközséghez tartozó Bethlen téri zsinagóga azon közösségek egyike a városban, ahol a sabesz⁵ és ünnepi istentiszteletek mellett minden nap tartanak reggeli imát. A rendszeresen imádkozók köre huszonöt-harminc fő között van. A közösségben minden generáció tagja jelen van, a harminc év alattiak száma is meghaladja a tizet. A közösség „külső köreihez”

¹ STARK TAMÁS: Kísérlet a zsidó népesség számának lehatárolására 1945 és 2000 között. In: (Szerk.) Kovács András: *Zsidók a mai Magyarországon*. Bp., Múlt és Jövő, 2002. 119.

² Vö. (Szerk.) Kovács András: *Zsidók a mai Magyarországon*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

³ LEONARD MARS: Discontinuity, Traditional Innovation: Anthropological Reflections on Jewish Identity in Contemporary Hungary = *Social Compass* 1999, 1: 21–33., itt: 24.

⁴ Vö. FROJIMOVICS KINGA–KOMORÓCZY GÉZA–PUSZTAI VIKTÓRIA–STRBIK ANDREA: *A zsidó Budapest*. Bp., Városháza–MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

⁵ Péntek estétől szombat estig tartó, a világ teremtésére emlékeztető hetente ismétlődő ünnep.

tartozik ötven-hatvan fő, akik heti rendszerességgel látogatják a zsinagógát a péntek esti kiddusok és a kisebb ünnepek alkalmával is. A nagy ünnepeken több száz fő látogat el a zsinagógába.⁶

Kutatásomat a mindennapi rituális életben résztvevők, a zsinagógát rendszeresen látogatók között végeztem. A kulturális antropológia módszereit alkalmazó kutatásom során arra a kérdésre szerettem volna választ kapni, milyen csoportidentitást rajzol körül a közösség tagjai számára a zsinagóga, és hogy milyen az a kulturális mező Budapesten, amelyben a zsidó identitás és rituális gyakorlat reprezentálódik.⁷ Milyen jelentései vannak a zsidó identitás és életforma szempontjából Budapest tereinek? Hogyan „kódolják” a közösség tagjai a különböző tereket és az adott terek által reprezentált zsidó identitástípusokat, kulturális gyakorlatokat, azokat a „zsidóságokat”, amelyeket a különféle terekben élnek meg különböző csoportok? Végül néhány példán keresztül a „nem zsidó” terekhez való viszonyulásokba és azokhoz kapcsolódó jelentéstartalmakba próbálok bepillantást nyújtani.

A fenti kérdésekre egy konkrét kulturális jelenség, a humor elemzésének segítségével keresem a válaszlehetőségeket. Az elmúlt években az élő, azaz a közösség tagjai által mesélt viccekkel, humoros történetek, beszélgetések és szituációk humorával behatóan foglalkoztam a Bethlen téri közösségben. Kutatásaim tükrében úgy vélem, a humor a Bethlen téri közösség életének olyan integratív kulturális rendszere, amelynek elemzésével mélyrehatóan ismerhetjük meg a zsinagóga, a közösség tagjainak életformáját és identitását.⁸ Általánosabban szemlélve is azt mondhatjuk, hogy a zsidó humor folyamatosan reflektál és értelmezi a zsidóság kulturális gyakorlatát, életmódjának és élethelyzeteinek mozzanatait.⁹

A budapesti „zsidó” és „nem zsidó” terek különböző jelentésekkel felruházott minősítéseit is folyamatosan kísérik viccek, tréfás megjegyzések. Milyen terekhez kapcsolódnak a humor megnyilvánulásai? Milyen határokat vagy éppen azonosságokat fogalmazznak meg a különböző viccek és tréfák? A következő példák során ezekre a kérdésekre kaphatunk válaszlehetőségeket.

„AKKOR MÁR INKÁBB A KOHNT”

⁶ Vö. PAPP RICHÁRD: *Van-e zsidó reneszánsz?* Bp., Múlt és Jövő, 2004; PAPP RICHÁRD: *Miért kell Kohn bácsinak négy hűtőszekrény? Élő humor egy budapesti zsidó közösségben.* Bp., Nyitott Könyvműhely, 2009.

⁷ Vö. WOLFGANG KASCHUBA: *Bevezetés az európai etnológiába.* Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004. 180.

⁸ Vö. PAPP, 2009.

⁹ Raj, könyv címe, kiad. hely, kiadó, 2006: 50–51; vö. ELLIOTT ORING: *Jokes and Their Relations.* The University Press of Kentucky, 1992. 112–122.

„Tudod, akkor inkább a Kohnt.” Gyakran hallani ezt a mondatot a Bethlen téren, amikor szóba kerülnek a budapesti zsidó közélet eseményei, a hitközségen belüli választások, vagy amikor segítséget kell kérni valamilyen „zsidó ügyben”¹⁰ valakitől. A fenti mondás a következő viccre utal:

„Két zsidó találkozik Budapesten. Az egyik megkérdezi a másiktól:

– Ismered a Kohnt?

– Nem.

– Na és a Grünt?

– Akkor már inkább a Kohnt.”

A vicc és az ebből származó mondás arra a budapesti zsidó kulturális-társadalmi térre utal, ahol „mindenki ismer mindenkit”, és ahol gyakoriak az ellentétek is. Ezt idézi fel a közismert, a Bethlen téren az előbbiekhöz hasonlóan „tipikusnak” minősített vicc is:

„Kohn és Grün hajója elsüllyed, ők meg egy lakatlan szigetre kerülnek. Eltelik pár év, mire aztán megjön a segítség, jön egy hajó, a kapitány kiszáll, és mit lát? Három zsinagógát. Kérdi a kapitány:

– Kohn, minek maguknak ide három zsinagóga, amikor csak ketten vannak itt a Grünnel?

– Tudja, mi magyar zsidók vagyunk. Az egyik templom az enyém, a másik a Grüné, és én aztán semmi esetre sem mennék be a Grün tréflé¹¹ templomába, de ő se jönne soha az enyémbé.

– Na és a harmadik?

– Ja, az, ahová egyikünk se teszi be a lábát.”

A viccben lefestett konfliktusokat gyakran a „kohnfliktus” szóval helyettesítik a közösség tagjai utalva arra, hogy „tipikus zsidó jelenséggel” van dolgunk. A zsinagógán belüli konfliktusokhoz hasonlóan ezek a viccek is előre kontextualizálják és ezzel oldják is a potenciális feszültség következményeit.¹² Ez a feszültség elsősorban – a közösségből származó – a budapesti „zsidó falu” „zártágának” érzetéből fakad. A zsidó életmód és identitás kisebbségi környezetben való megélése, főként, ha ez a rituális normarendszer kötöttségeivel párosul, leszűkíti az egyének kulturális és közösségi mozgásterét a városban. Ezért lehet néha olyan megjegyzéseket is hallani, mint „nem tudom, elmegyek-e arra a rendezvényre, túl sok zsidó jön ott össze”, „már kezdek teljesen bezsidulni, el kéne menni nyaralni”, „kicsit ki kéne fújni magamat, legszívesebben pihentetném kicsit ezt a pesti zsidó vircsaftot”. Ezek a megjegyzések viccmesélések vagy tréfálkozások közben hangzottak el, és mosoly, nevetés kísérte őket. Ezzel együtt a viccelődések során is kifejezik azt az élményt, amit beszélgetőtársaim közül többen – szintén tréfásan – „zsidó falunak”, „gettó feelingnek” vagy „tanyasi zsidó világnak” szoktak nevezni. A zsidó

¹⁰ A dőlt betűvel és idézőjellel szedett szövegrészek a közösség kifejezéseit jelölik.

¹¹ Fogyasztásra nem alkalmas étel. Tágabb értelemben a viccben is: „nem tiszta”, „elfogadhatatlan”.

¹² Vö. PAPP, 2009, 65–83.

térhasználatra vonatkozó interjúim során is hasonló magyarázatokkal találkoztam:

„Olyan ez a pesti zsidóvilág, mint egy kis falu. Mindenki ismer mindenkit, belelát a másik életébe, sokszor ki is akadsz a sok pletykától, de pont ezért is van ez az otthonosság érzésed is, ami olyan alapvető.”

„Kétszer is meggondolod, mit csinálsz, mert itt semmi sem marad rejtve. Olyan ez, mint egy régi stetl,¹³ csak annak a modern változata.” „Mindenki képből van a másokról, formális vagy informális úton, de a végén mindenki tudja, ki nem tartja be a szombatot, kinek milyen gondjai vannak. Van itt egy ilyen zsidó háló, ami körbefon, nyomasztó is, de meg is véd. Mert a problémáidról is tudni fognak és segítenek” – mondták a budapesti zsidó mikrotársadalomról beszélgetőtársaim.

Ennek a „hálónak” is a közösen gyakorolt rituális élet adja a középpontját:

„Ha te ebben élsz, akkor innen nem tudsz kilépni. Meg is kell felelned a zsidóságnak.”
„Ha öt napig nem mész le a zsinagógába, akkor a samesz vagy valaki rád fog telefonálni, hogy kellesz a minjábanba¹⁴ reggel vagy jórcájtja¹⁵ van valakinek. És azt persze nem teheted meg a többiekkel, hogy nem mész.”

„Külön-külön megvan a saját életünk, de ezt nem lehet különválasztani a zsidó élettől. Az, hogy nap mint nap vagy legalább hetente egyszer-kétszer összetalálkozunk rendszeresen, évek, évtizedek óta, olyan társaságot teremt, hogy észrevétlenül is velük vagy a legtöbbit, a legjobban hozzájuk kötődsz. Ennek a templom a közepe, de nem csak ott találkozol velük, azt veszed észre, velük mész el kirándulni vagy szórakozni is, ők a legjobb barátaid.”

„Nekem kint is a zsidó életet kell élnem, mert számon kérhetik rajtam mások, ha mondjuk meglátnak a boltban és nincs rajtam a kipám.¹⁶ Így még ha tartanék is a külvilágtól, akkor is magamon hagynom. Nincs nekem kettős életem, nem is lehetne.”

Láthatjuk, a „közösségi kontroll”, a zsinagógai baráti társaságként való meghatározása, a közösen eltöltött idő összetartó ereje is a rituális élet normarendszerének való megfelelésre ösztönöz.

A budapesti „zsidó falu” értékelése tehát összetett: egyszerre barátságos, otthonos környezet, amely segíti a rituális normarendszernek megfelelő életmód gyakorlását, másrészt olyan zárt „háló”, amelyből „nem tudsz kilépni”. Az ebből az „ellentmondásos” helyzetből fakadó feszültségeket különféle humoros megnevezések is illusztrálják, például amikor a budapesti zsidó társadalom eseményeit „kohnferenciaként” vagy „bibshowként” emlegetik. A budapesti zsidó élet egészének erre az összetett értékelésre világítanak rá egyik beszélgetőtársam

¹³ Az elmúlt évszázadok kelet-európai zsidó kisvárosait, vidéki közösségeit jelentő jiddis szó.

¹⁴ A közös istentisztelethez kapcsolódó meghatározott imákhoz és tóraolvasáshoz szükséges minimum tíz, 13. életévét betöltött férfiből álló csoport héber elnevezése

¹⁵ Halálzási évforduló.

¹⁶ Fejfedő, kis kerek sapka.

szavai: „*Én ezt a tanyasi világot semmiért se cserélném el, igaz, hogy néha nyomasztó tud lenni, de vicces is, olyan, mint egy Rejtő-regény vagy egy Menzel-film.*”

A BUDAPESTI „ZSIDÓ FALU”

A budapesti „*zsidó falu*” a fent leírtak mellett a zsidó kultúra sokszínűségét is reprezentálja, hiszen különböző zsidó irányzatok, világnézetek, identitások élnek itt együtt. Ahogy egyik beszélgetőtársam fogalmazott: „*Ez a zsidó falu tényleg egy falu, de világfalu.*” Ezeknek a budapesti zsidó közösségeknek kulturális gyakorlatát, identitását a judaizmus tradíciójával való kommunikáció, valamint az egyetemes zsidóságon belül vállalt és reprezentált pozíciók rajzolják körül.¹⁷

A Magyarországon élő zsidó identitással, kötődéssel (is) rendelkező ember szabadon és rugalmasan választhat akár egyszerre több zsidó kulturális alternatíva közül. Az egyes zsidó közösségek ezzel együtt körülhatárolható entitásként is meghatározzák magukat, és ennek tükrében a többi zsidó kultúrát és identitást is. A Bethlen téri humor is ilyen általánosításokat közvetít más irányzatok, értékrendek felé. Ugyanakkor, az önirónia segítségével, ezek az általánosított nézetek, értékelések sem válnak ellenségeskedővé. A Bethlen téri közösség úgy pozicionálja magát a többi irányzat között a humor segítségével, hogy közben nem tartja a saját zsidóságát sem „*tökéletesnek*”, így nyitott tud maradni más irányzatok, világnézetek felé is abban az esetben, ha azok nem ellentétesek a közösségi normákkal. A Bethlen téri zsidó identitás mindenekelőtt a halahikus¹⁸ zsidó életformához kapcsolódó irányzatok között helyezi el magát. A Bethlen téri közösség szervezetenként a neológiaihoz¹⁹ tartozik. Az alábbi viccet ennek megfelelően a Bethlen téren is nagyon kedvelik:

„*Mi a különbség az ortodox, a neológ és a reform esküvő között? Az, hogy az ortodox esküvőn a rabbi felesége terhes, a neológon a menyasszony, a reformon meg a rabbi.*”

A viccben a neológiaihoz való kapcsolódás öniróniája is felfedezhető, ugyanakkor a „*reform*” irányzattól való távolság fenntartását is megfogalmazza. A viccben azonban az „*ortodoxok*” azok, akik maradéktalanul megfelelnek azoknak a tórai-halahikus normáknak, amelyek a Bethlen téri közösség életét és identitását is meghatározzák. A Bethlen téri beszélgetések során azonban egy

¹⁷ Vö. JONATHAN WEBBER: Modern Jewish Identities. In: Uő.: *Jewish Identities in the New Europe*. London–Washington, Littman Library of Jewish Civilization, 1994, 74–85; SZARVAS ZSUZSA: Kötelékek. A többes identitás kérdései mai magyarországi zsidó közösségek példáján. In: (Szerk.) Kovács Nóra–Osvát Anna–Szarka László: *Etnikai identitás, politikai lojalitás*. Bp., Balassi Kiadó, 2005, 182–193.

¹⁸ A Tórára alapuló vallástörvény, a judaizmus normatív hagyománya.

¹⁹ Új elveket követő, a magyarországi kongresszusi zsidóságnak nem hivatalos, de elterjedt megnevezése az 1868–69-es országos zsidó kongresszus óta. A halaha alapján álló, de egyes újításokat elfogadó irányzat.

másfajta kép is kirajzolódik az „ortodoxokról”: „Nem nyitnak a zsidó világ felé, bezárkóznak a világukba, azt hiszik, hogy ők az egyedüli, igazi zsidók, ők őrzik a zsidó Kába-követ” – jellemezte ezt az irányzatot egyik beszélgetőtársam. Hasonló általánosításokat fogalmaznak meg az „ortodoxokról” szóló viccek is:

„Két zsidó útonálló megtámad valakit, az egyik előveszi a kését, mire a másik:
– Mit csinálsz? A tejes késsel akarod leszúrni?”

„Mi a különbség egy neológ meg egy ortodox között? Hogy a neológ a zsinagóga előtt áll meg a kocsijával sabeszkor, az ortodox meg egy utcával odébb.”²⁰

A két vicc arra az ellentmondásra akar rávilágítani, ami az „ortodoxok” mások felé is kommunikált és másoktól is elvárt ideológiája és a valóság között feszül. A viccek az „ortodoxia” „visszásságaira” utalnak. De ugyanez a feszültség van jelen a Bethlen téri rituális gyakorlatban is. Így ezek a viccek az „ortodoxiához” való kapcsolódást, a „közös alapélményt” is kifejezik, ahogy ezt a második vicc mesélője meg is fogalmazta a poén után: „Ez igazából ránk is érvényes, mert mi is ott parkolunk a zsinagóga előtt sabeszkor.”

Az „ortodoxiával” kapcsolatos sztereotípiák megfogalmazásakor ezért az esetek többségében külön hangsúlyozzák, hogy végeredményben „nem is általában az ortodoxiával van a gond”, hanem csak a „full”, „hardcore”, „ultra” vagy „totál” ortodoxokkal. Ezek a jelzők lehetővé teszik, hogy a tórai-halahikus életmód következetes betartását reprezentáló „ortodox” irányzat értékrendszere ne sérüljön, miközben a tőlük való különbözőség is kifejezést nyer.

Ez a különbözőség Budapesten elsősorban szervezeti szinten mutatkozik meg. A Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitközségnek három zsinagógája van a városban. A halahikus zsidó életforma következetes megélői azonban gyakran kifejtik, hogy értelmetlennek tartják az „ortodox” kifejezést, hiszen – megglátásuk szerint – nincs „ortodox illetve másfajta judaizmus”, csak „judaizmus vagy nem judaizmus”.²¹

A judaizmus „szerkezete” lehetővé teszi a rituális előírások és mögöttük álló nézetek sokszínűségét. Így a különböző szervezeti, „irányzatbeli” eltéréseket is felülírja a tórai-halahikus életvitel gyakorlata.²²

A Bethlen tér tagjai közül ugyanakkor többen járnak tanulni és imádkozni „ortodox” zsinagógába is. A vickekben így fogalmazódhat meg egyszerre az „ortodoxoktól” való távolság és a velük közös alapokon álló kulturális minták önironikus azonosítása. Másfajta „távolság” reprezentálódik a szintén tórai-halahikus normarendszer keretei között élő „lubavicsi hászidokkal” kapcsolatos tréfálkozásban.

²⁰ A viccek két halahikus előírásra: a tejes és a húsos ételek együttes fogyasztásához és a szombati utazás tilalmához kapcsolódnak.

²¹ Vö. C. M. PILKINGTON: *Judaism*. Berkshire, Cox-Wyman, 1995. 48.

²² FERNANDO JOANESS: *A zsidó vallás*. Bp., Gondolat, 1990. 62.

Ez az irányzat a New York-i központú Chábád hászid²³ közösség budapesti szervezetét, a Chábád Lubavics-Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesülethez kapcsolódó intézményeket foglalja magában. Ezek az intézmények a rendszerváltás óta épültek ki Budapesten, és mára többek között zsinagóga, óvoda, oktatási központ, jesiva,²⁴ mikve²⁵ tartozik hozzájuk.²⁶ Emellett egy, a lubavicsi hászid mozgalom külföldi intézményeiben tanult fiatal magyarországi rabbinak is van már gyülekezete, amely újabb magyarországi hitközséggé szerveződött Egységes Magyarországi Izraelita Hitközség (EMIH) néven. Az említett intézményekbe a Bethlen téri közösség tagjai közül szintén járnak tanulni, hiszen ott mélyreható vallási ismeretekkel gazdagodhatnak.

A távolságok megfogalmazásának kiindulópontja nem is az életmód kérdéséhez kapcsolódik. A világméretű Chábád-mozgalom – egyik kiadványuk szavaival – az „aktív zsidóság” elveit vallva és követve a zsidó „közömbösség” ellen kíván tenni azzal, hogy visszavezeti a tórai mintáktól eltávolodott zsidókat a „Tóra-hű” zsidósághoz úgy, hogy zsidóságukat örömmel és büszkeséggel tudják vállalni és megélni.²⁷

A Bethlen tériek ezt az „aktivitást” sokszor „túlzottnak”, „amerikai úthengerjellegűnek” tartják. Főként az időseknek nem tetszik, hogy például a „lubavicsiek” hanukakor a város több pontján hanukiját²⁸ állítanak fel, és hangos zenével, mulatsággal ünnepelnek. Ehhez tartozik az is, hogy vannak, akik túl „arrogánsnak” tartják azokat a médiumokból vagy szóbeszéd útján hozzájuk eljutó nézeteket, amelyeket a „magyar zsidóság közömbösségével” szemben fogalmaznak meg a Chábádhoz kötődő személyek.

A következőket mondták erről beszélgetőtársaim: *„Idejönnek Amerikából, és elmondják nekünk, hogy kell zsidónak lenni itt. Hát, ha eddig, ezer évig sikerült nélkülük, talán most is menni fog.”* *„Kiabálnak, dajdajoznak, aztán majd visszamennek Amerikába, mi meg kapunk a fejünkre helyettük is.”* *„Az a baj a lubavicsiekkal, hogy rendes gyerekek, de uniformizáltak, ugyanolyanok mindenhol a világban, mint a McDonald's, ugyanaz a ruha, ugyanaz a gondolkodás. Nagy varázsa van ennek, és jól is csinálják, meg hasznos is, mert aki szereti őket, az tényleg megtanulja a zsidóságot. De azért nem örülnék, ha 50 év múlva mindenki lubavicsi lenne, és a klasszikus magyar zsidóság, ez a szabad zsidóság eltűnne innen.”*

²³ Jámbor 18. századi, Lengyelországból induló zsidó megújulási mozgalom és ennek követői.

²⁴ Felsőfokú talmudiskola.

²⁵ Rituális fürdő.

²⁶ PAPP MARIANNA: „Mécse az Örökkévalónak az ember lelke.” A visszatérés és a sábesz kapcsolatának jelentései egy budapesti ortodox zsidó közösségben. In: (Szerk.) A. Gergely András–Papp Richárd: *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Bp., Nyitott Könyvműhely, 2007, 314–361, itt: 326–327.

²⁷ ZALMAN I. POSNER: *A zsidó gondolkodásmód. Hogyan látja a chaszidizmus a ma világát?* Bp., Chábád Lubavicsi Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület, 1994. 84–86.

²⁸ Hanukai mécsesstartó.

A távolság tehát együtt jár életmódjuk és tevékenységük elismerésével. Ami szembeállítja őket a Bethlen téri közösség egyes tagjaival, az a „stílus”, magatartásforma, ami a budapesti zsidó társadalmi életben való részvételüket jellemzi. Ebben az értékelésben a „lubavicsiek” „amerikai”, „uniformizált”, „túl aktív” viselkedésmódja áll szemben a „klasszikus magyar zsidóság” kultúrájával, amelyet az „ezer éves” együttélés formált „magyar zsidóvá”. Az együttélésekből fakadó „szabadságot” érti félre, minősíti „közömbösnek” szerintük a Chábád-mozgalom.

Ezek a vélemények, a városi köztereken történő hanukai gyertyagyújtásokat sem az isteni csodát minden embernek nyilvánosan hirdető, hagyományos minta megvalósulásaként értékelik, hanem olyan „veszélyforrást” látnak benne, amely a magyarországi zsidóság sérülékeny kisebbségi helyzetéből fakad, s amelynek felelősségét nem érzékelik a „lubavicsiek”.

A bíráló megjegyzések azonban együtt jártak az elismerő véleményekkel is, melyek szerint, a „lubavicsi házsidok” „rendes gyerekek” is, akiknek az életmódja, tórai-halalikus tudása megkérdőjelezhetetlen. S mivel főképp a fiatalok látogatják szabadegyetemüket, oktatási programjaikat, rendezvényeiket, várhatóan a fent leírt távolságok idővel még inkább csökkennek a közösségek között. Ezt húzza alá az a tény is, hogy az EMIH fiatal rabbija, aki körülmetélést végző móhélként is tevékenykedik, a Bethlen téren is ellátta már ezt a kiemelkedő fontosságú szolgálatot.

Mind az „ortodoxokat”, mind a „lubavicsieket” tekintve tehát a távolságok az azonos módon alapvető mintának tekintett halalikus kulturális gyakorlaton és világnézetben belül fogalmazódtak meg. A viccek, humorral fűszerezett megjegyzések, bírálatok is ebből a közösen birtokolt értékrendszerből táplálkoznak, illetve ezt mélyítik tovább.

Más a helyzet azokkal a magukat szintén a rituális gyakorlathoz, a tórai tradícióhoz kapcsolódva identifikáló irányzatokkal és közösségekkel, amelyek nem a Bethlen téri normáknak megfelelően élik meg, illetve értelmezik azt. Két ilyen irányzat jelenik meg a Bethlen téri beszélgetésekben: a „konzervatív” és a „reform” zsidóság. A velük kapcsolatos megjegyzések azonban igen rövidek, legtöbbször csupán a korábban idézett vicc poénjával utalnak rájuk: „Azok, akiknél terhes a rabbi.”

A poén felidézése arra utal, hogy mindkét irányzat engedélyezi a nők rabbivá avatását, és magában foglalja azt a távolságot, amely abból fakad, hogy mind a „konzervatív”, mind a „reform” judaizmus átértelmezte és liberalizálta a Talmudon²⁹ és a Sulchan Áruhon³⁰ alapuló rabbinikus előírásokat, parancsolatokat.³¹ S

²⁹ A Mózesnek átadott – az írott Tórát kiegészítő – Szóbeli Tóra 5. században leírt foglalatja, amelyben mintegy háromezer rabbinikus tudás nézete és vitája olvasható a vallási elvekről és törvényekről.

³⁰ 'Terített asztal'. A 16. században Jozsef Káro által írt halalikus törvénykönyv, amelyet kiegészítettek, illetve rövidítettek a következő évszázadok során.

bár már Magyarországon is megjelentek az említett irányzatok közösségei,³² a Bethlen téren mégsem kerülnek gyakran szóba. Ennek oka, hogy mivel más tradicionális minták szerint élik meg zsidóságukat, ez olyan távolságot jelent a közösség értékrendjétől, amelynek következtében néhány általános vélemény megfogalmazásán túl még a tréfálkozás szintjén sem foglalkoznak ezekkel a közösségekkel.

A konzervatív Maszorti-irányzat budapesti megjelenése annyi hatást váltott ki csupán a Bethlen téren, hogy míg korábban voltak, akik a hagyományőrzésre utalva „konzervatívnak” minősítették a Bethlen téri zsinagógát, ma már senki sem nevezi így a közösséget. Számukra ugyanis a „konzervatív” jelző a neológiahoz szervezetenként kapcsolódó, de értékrendjében „ortodox” közösség identifikálására vonatkozott. A Maszorti megjelenésével ismertté vált számukra a „konzervatív judaizmus” másfajta jelentése is, s ezt már nem tartották megfeleltethetőnek saját közösségük értékrendjével.

Érdekes adalék mindehhez, hogy az említett Maszorti budapesti közösségnek élete összekapcsolódik a Marom cionista szervezettel. A Marom tagjai, illetve programjainak látogatói, *Pilpul* című lapjuk olvasói között vannak a Bethlen téri fiatalok közül is néhányan. Ezt azonban senki sem kifogásolja a Bethlen téren, hiszen ez már ahhoz a „szabadsághoz” tartozik, amely – ha nem kerül ellentmondásba a közösségi normarendszerrel – nyugodtan gyakorolható.

A Maromhoz hasonlóan más cionista szervezetek sem képezik bírálatok, tréfás megjegyzések tárgyát, és azokat sem „ugratják” ezzel a Bethlen tériek, akik valamelyiknek tagjai ezek közül. A cionizmust „általában” fontos „zsidó ügynek” tartják, amivel „nincs is nagyobb baj, ha nem pörögnek túl, és nem kezdenek itt a templomban agitálni” – ahogy egyik beszélgetőtársam fogalmazott.

Az elmondottakat húzza alá, hogy a Bethlen tér egyik tekintélyes tagja egyben a Magyarországi Cionista Szövetség nagytiszteletű, „legendás” vezetője is volt évtizedekig. Az Izrael államhoz kötődő terekhez (pl. Szochnut, izraeli nagykövetség, cionista klubok) való viszonyulás a fent említettekhez hasonlóan összetett, ahogy magához Izraelhez és az izraeli zsidósághoz kapcsolódó vélemények és kötődések is. Egyes beszélgetőtársaim így látják mindezt:

„Az izraeli helyeket mégsem érzem úgy zsidó helynek, mert azok nem olyan gettó zsidók. Mi gettó zsidók vagyunk, nehezen tudunk az ő mentalitásukkal azonosulni.”

„Ezeknek az izraelieknek még nincs hagyományuk itt. Még nem szoktuk meg, hiszen csak a rendszerváltás óta vannak itt. Más is a véleményük a zsidóságról, meg a hagyományról, de azért jó hogy itt vannak. Ez is olyan biztonságot ad. Azért mi inkább a

³¹ Vö. PILKINGTON: *i. m.*, 59–75.

³² Vö. AUSZTRICS ANDREA: *A zsidóság Magyarországon egy budapesti ifjúsági szervezet tükrében*. Kézirat. Bp., Kulturális Antropológia Szakcsoport, 2008; SZÁSZ ANTÓNIA: *Parázs. Az asszimilált magyar zsidóság útkeresése*. Bp., MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 2002.

templomhoz kötődünk, de szerintem, ha megszoktuk őket, még pár év lehet, de akkor jobban össze is szokunk és közelebb kerülünk egymáshoz.”

„MIT KÉPZEL, KOHN, NEM OTTHON VAN!”

Az Izraelhez kötődő terekhez és komplex viszonyrendszerhez is kapcsolódnak különböző tréfás beszélgetések és viccek. Az „izraeli terekhez” kapcsolódó „mentalitás” is tárgyát képezi a Bethlen téri tréfálkozásnak. Jellemző példa erre az „izraeli terekben” tapasztalt viselkedés, amelyhez az izraeliekről kialakult sztereotípiák kapcsolódnak:

„Aki nem üvöltözve megy be egy ilyen izraeli helyre, ha el akar intézni valamit, főleg ha alijázni³³ akar, ha nem kiabál meg csapkod, akkor ez nem is tudja elintézni a dolgát, de még azt nem is engednék alijázni.” Beszélgetőtársam itt arra utalt, hogy ha valaki nem úgy viselkedik, ahogy azt az izraeliekkel kapcsolatos sztereotípiák meghatározzák („kiabál”, „csapkod”), akkor az izraeliek nem is fogadják be az országba, mert mindez a kívülállóságát demonstrálja.

Ehhez az általánosító hozzáálláshoz kapcsolódik az egyik vicc is a Bethlen térről: *„Egy felmérést csinálnak. Az a kérdés, hogy: Kérem szépen, mi a véleménye a hús-válságról? Elmennek az USA-ba. Ott visszakérdeznek, de mi az a válság? Aztán Oroszországba, ott meg azt kérdezik: De mi az a hús? Aztán elmennek Lengyelországba, a lengyelek megkérdezik, de mi az a vélemény? Végül elmennek Izraelbe, ott meg azt kérdezik: De mi az a kérem szépen?”*

Mindezzel együtt – ahogyan azt egy korábbi interjúrésztletben is olvashattuk – Izrael azt a teret is jelképezi, amely „biztonságot ad” s ami miatt „jó, hogy itt vannak” Budapesten az Izraelhez kapcsolódó terek. Izrael mindemellett a történelmi traumákkal terhelt diaszpóra zsidóságnak „biztos”, „pótotthonát” is jelenti:

„Nem vagyok cionista, de öregkoromra rájöttem, hogy Izrael nélkül nincs jövője a zsidóságnak. Pont azért, mert itt a galutban³⁴ kis közösségek vannak csak, meg egymás számára is alig láthatók. A népek között túl kevesek vagyunk, de Izrael az más. Kritizálni lehet, de ne feledd, az egy zsidó állam. Ahová, ha baj van, bármikor mehatsz és ott nem azért vagy kisebbségben, másságban, mert zsidó vagy.”

„Izrael mégiscsak a zsidók állama, ott biztonságban vagy, még ha balhék is vannak, azt nem lehet elfelejteni, hogy csak az az egyetlen stabil, biztos zsidó hely, ha bármi történik a világban, csak oda mehatsz, csak Izraelre számíthatsz. Végző fokon minden zsidónak az az igazi vagy pótotthona” – jellemezték elsősorban Izraelt, mint a „biztonság országát”, interjúalanyaim.

³³ A Tórához való felmenetel. Az Izraelben való letelepedést is jelenti.

³⁴ Diaszpóra, szétszórás.

Ugyanerre utal a következő vicc is: „Az izraeli elnök tiszteletére a hat napos háború megnyerése után óriási ünnepséget tartanak. Ott van Kohn bácsi is, aki egyszer csak elkezd kigombolni az ingét, kilátszik a hasa meg a jó szőrös mellkasa, láthatólag elég jól érzi magát, mert meleg van, és most ő így könnyített magán. Odajön hozzá az elnök és mondja:

– Nu, Kohn bácsi, hát ezt azért nem kéne csinálni, hagyja már abba!

Kohn bácsi erre azt mondja:

– Az angol királynő nekem ezt megengedte, sőt felhatalmazást adott rá.

– Hogyhogy?

– Hát ott voltam nála a fogadáson, akkor is jó meleg volt, elkezdtem vetkőzni, odajött hozzám a királynő és azt mondta: »Mit képzelsz, Kohn, nem otthon van?«

Láthatjuk tehát, míg a budapesti „izraeli helyek” irányába – az izraeliekhez kapcsolt sztereotípiákat is beépítve – megfogalmazódnak a távolságok is, addig a kapcsolat Izraellel egyértelműen pozitív irányú, Izrael egyértelműen a saját kultúra biztonságos hátterét, a diaszpóra zsidóság „igazi” vagy „pótotthonát” jelenti.

A „JIDDISKÁJT” TEREI

Általánosító jelzőkkel minősítik a Bethlen téren azokat a magukat zsidóként identifikáló klubokat, kávéházakat, rendezvényeket is, amelyek nem egyeznek meg a közösségi normákkal. Ez nem jelenti azt, hogy egyesek a közösség tagjai közül ne vennének részt ezeken a rendezvényeken vagy ne látogatnák ezeket a helyeket. Sőt néha még vitákat is lehet hallani arról, hogyan és mennyiben lehet „zsidónak” minősíteni ezeket. Jellemző példa volt minderre, amikor egyik hanukakor az egyik ilyen helyen, egy budapesti szórakozóhelyen a Marom hanukai gyertyagyújtást és programokat szervezett. A közösség többsége ezt negatívan értékelte: „Hagyjatok már, ez valami kocsma, hogy lehet ott ünnepelni igazából?” „Ez nem ér semmit, csak felszín, mutatvány egy kávéházban.”

Mások azonban vitatkoztak ezzel az állásponttal: „Ez nem jó, ez a visszautasítás, jó alkalom inkább, hogy bevigyünk oda egy kis igazi jiddiskájt.” „Most lehetne menni, hogy behozzunk embereket.”

Az utóbbi, „elfogadóbb” beszélgetésrészletből is azt olvashattuk ki azonban, hogy a vitatkozók mindkét oldala a „jiddiskájt”³⁵ kívüli térnek és alkalomnak

³⁵ „A jiddiskájt (jewishness), a stetl teljes életmódja. A jiddiskájt szó magában hordozza mindazt, ami jóvá teszi a zsidó létet, a szombatot szent békéjével, a pészah tavaszi megtisztulását, a fiúk bár micvóját, a »tanulás zenéjét«, amely évszázadok óta mérföldekre zeng minden idők zsidójának szívében, a Törvény megtartásának mindennapi örömét, ugyanakkor a jom kippur könnyeit is. A szóhoz kapcsolódik továbbá a büszke sajnálata azoknak, akik fény nélkül élnek, s sötétségükben teljesítik az Örökkévaló akaratát úgy, hogy sanyargatják Izrael gyermekeit. A jiddiskájt szó magában

minősítette a helyszínt és a rendezvényt. Csupán az ezzel való kommunikáció módjában volt vita a két fél között.

A „jiddiskájt” meghatározó fogalma a Bethlen téri térértelmezésnek. Beszélgetőtársaim a következőképpen értékelték a „zsidó terek” és a „jiddiskájt” összekapcsolódását:

„A jiddiskájtnak meg kell lennie a zsidó terekben, mert az szükséges. A jiddiskájt az a valami jó zsidó dolog, amit nem lehet megmagyarázni, mert érezni lehet. Hogy megvan valakiben, az olyan, mint a szerelem, nem lehet megmagyarázni. Amit érzel, hogy megvan a másik zsidó emberben, és akkor van zsidó tér, ha ilyenekkel vagyunk együtt, ha érzem bennük a jiddiskájtot.”

„Olyan ez a zsidó világ itt, mint régen a stettek. Ez tulajdonképp még mindig az, csak a díszletek, a külvilág változott. Kevesebben vagyunk, mint a holokauszt előtt, de most is zsidók vagyunk. Most is a gettóban van egy helyen még mindig minden kóser hely, és ha azt veszed, hogy a zsinagógák meg a vallásos zsidók egy része nem is itt él, akkor is pont annyian vagyunk, mint egy kis stetl. Tudunk egymásról, kicsit ellenőrizzük is egymást, és ha nem is egy kis gettóban élünk, akkor is valójában olyan ez az egész. Na ez az a gettó feeling, meg jiddiskájt amit itt mostanában mondunk neked” – fogalmaztak beszélgetőtársaim.

Mint látjuk, „gettó”, „stetl”, „Jiddiskájt” egymást kiegészítő fogalmak, amelyek együtt, egymással összekapcsolódva rajzolják meg a „zsidó terek” jellemzőit.

Interjúalanyaim a „gettó” kifejezést a „pesti zsidó háromszög”,³⁶ azaz a Dohány utca – Rumbach utca, Kazinczy utca, Király utca, Wesselényi utca, Klauzál tér által behatárolt területre értették, amely az elmúlt százötven év budapesti zsidó kultúrájának központja volt.

A második világháború tragikus éveinek beköszöntéig a zsidó tradíció által meghatározott életmód dominált itt még akkor is, ha a XIX. század változásaira másképpen reagáló különböző zsidó irányzatok központjai egymással konfliktusban állva osztoztak ezen a területen. Itt volt az „ortodox”, a „neológ” és „a status quo” közösség szellemi-rituális központja egyaránt, tehát a teljes zsidó életformaminták e területen koncentráálódtak. A mából visszatekintve a zsidó élet sokszínűségének emléke értékelődött föl a vitákkal szemben.

Az általam kutatott közösség kultúrájában a „jiddiskájt” fogalma egyrészt elválaszthatatlan – az iménti idézetekből is kirajzolódó – „stetl-gettó” idealizált világának továbbélő, kollektív emlékezetben meggyökeresedett tartalmától, másrészt egy olyan érzelmi „aurát” jelenít meg, amely a rituális életforma egészét s

hordoz egy aurát: a tanulás hódolatát, a kötelezettségek vállalását, a végső jutalom kiolthatatlan reményét. S valahol betűiből kiolvasható a keserűség, iróniával való fogadása annak, hogy könnyekkel, sóhajokkal meg kell fizetniük, amiért a Kol Jiszráél (Izrael közösségének) tagjai.” (MARK ZBOROWSKI-ELIZABETH HERZOG: *Life is with people. The culture of the shtetl*. New York, Schocken Books, 1962. 428.)

³⁶ FROJIMOVICS: *i. m.*, 148–218.

az ehhez kapcsolódó élmények, átélések emocionális kötődéseit teszi megfogalmazhatóvá. „*Igazi zsidó helynek*” tehát csak azok a terek minősülnek (még abban az esetben is, ha egy magát „*zsidónak*” identifikáló hely a „*pesti zsidó háromszögben*” helyezkedik is el), ahol a tradicionális zsidó kulturális-rituális gyakorlatnak minősített életforma zajlik.

Mindez azonban vissza is hat a közösségen kívüli kulturális tér „*szűkösségének*”, „*zárttságának*”, „*gettó feelingjének*” érzetére. Aki részt vesz a saját értékrendszeren kívüli zsidó (vagy nem zsidó) terek életében is, az ezekben az esetekben ki is kerülhet a Bethlen teret körülvevő „*zsidó hálóból*”. Így a vele ezen kívül történeteket és az ezekhez kapcsolódó véleményeit sem osztja meg a közösség nyilvánosságával.

Ezáltal a közösségi kommunikáció sem foglalja magában a rituális gyakorlat színtereire kötődő „*zsidó falu*” kívüli társadalmi-kulturális tereket, és ezért a humor is elsősorban a „*tanyasi zsidó*” világ jellemzésére és történéseire reflektál a Bethlen téren. Fontos végül megemlíteni a különböző zsinagógák eltérő entitásait is Budapesten. Minden zsinagógai közösség a többitől megkülönböztető identitást kapcsol saját világához. Ezekhez társulnak a különböző közösségek megnevezései, amelyekből kiderül, hogyan kategorizálja, jelöli meg egy-egy csoport a másik entitását. Jellemző példa erre, hogy egyesek a Bethlen téren a Dohány utcai zsinagógát tréfásan „*székesegyháznak*” hívják, utalva például a zsinagóga rituális életében helyet kapó orgonára, ami eltér a zsidó tradícióhoz erősebben kötődő zsinagógák gyakorlatától, s így a Bethlen téritől is. „*Amikor belép az ember a »Dohány utca« ajtaján, késztetést érez arra, hogy keresztet vessen*” – mondta viccelődve egyik beszélgetőtársam, utalva a Dohány utcai zsinagóga keresztény templomokból átvett (de a zsidó vallás jelentéseihez adaptált) formai elemeire.³⁷ A Bethlen tériek megkülönböztetik magukat a Kazinczy utcai ortodox közösségtől is; az „*ortodoxia*” – mint láttuk korábban ebben az esetben is – főleg a „*túlzott formalizmust*” és a „*rituális bezárkózást*” jelenti a számukra. A Bethlen tériek önmagukat a fent említett két, kulturális tartalmat is megjelölő entitás közé helyezik. Az elmondott „*entitáshatárok*” persze egyáltalán nem olyan merevek, mint ahogyan az olvasottakból kitűnhet. A Bethlen téri közösségből szinte mindenki megfordul más zsinagógákban is, azok életében is részt vesz; többen eljárnak például a „*neológ*” Rabbiképző Intézet istentiszteleteire (ahogyan alkalmanként a Dohány utcai zsinagógába is) vagy az „*ortodox*” Kazinczy utcai zsinagógába tanulni és imádkozni délutánonként...

Összefoglalva a leírtakat, azt láthattuk, hogy a „*zsidó falu*” megnevezés elsősorban azokat a kulturális tereket jelöli, ahol a „*jiddiskájt*” határozza meg az említett terek szimbólumait és közösségi életét. Az ezen kívüli terek, közösségek, még ha azok zsidónak is identifikálják magukat, kívül esnek ezen a mentális

³⁷ Vö. FROJIMOVICS: *i. m.*, 149–158, 192–197

térképen. Ugyanakkor a kisebbségi kulturális mozgástér is tovább szűkül ezáltal, ami viszont a „bezártság” érzetét és az ebből is fakadó konfliktusforrásokat erősíti föl. Az „akkor már inkább a Kohnt” típusú viccek, tréfák azonban éppen az ebből adódó feszültségeket enyhítik. A humor tehát egyrészt elmélyíti a térben is manifesztálódó közösségi határokat és entitásokat, ugyanakkor feszültségfeloldó jelentőséggel is bír a budapesti zsidó mikrotársadalom életében.

„MÉG AZT HISZIK, HOGY ZSIDÓ VAGYOK”

Felmerül azonban a kérdés, hogyan viszonyulnak a Bethlen téri közösség tagjai tágabb környezetükhöz, a „nem zsidó” helyeknek értékelt és megélt terekhez? A következőkben néhány példa segítségével pillanthatunk rá csupán ezekre a kérdésekre.³⁸ A „nem zsidó” terekhez való viszonyulást és a mögötte álló jelentéstartalmakat talán az alábbi vicc érzékelteti a legjobban:

„A háború után, ’46-ban ül két koldus a Bazilika lépcsőjén. Az egyik táblájára ez van írva: »Báró Bersekovszky Alfréd, hadirokkant«, a másikéra »Kohn Móric, auschwitzzi túlélő«. Jönnek ki a katolikusok a templomból a mise után, és persze a grófnak adják a pénzüket, a Kohn nem kap semmit. Kijön utoljára a pap, és mondja:

– Kohn bácsi, nem akarom én magát megbántani, de nem kéne inkább a zsinagóga elé mennie?

Elmegy a pap, és akkor Kohn odafordul a másikhoz:

– Hallod, Grün, ő akar minket az üzletre tanítani...”

Az elhangzott viccen mindenki felszabadultan nevetett. A grófi cím hangsúlyozása és összekapcsolása a viccbe azzal, hogy „persze a grófnak adják a pénzüket” és nem az auschwitzzi túlélőnek, azt a történelmi traumákkal terhelt feszültséget is kifejezi azonban, amely beszélgetőtársam szerint a mai napig érzékelhető a magyarországi zsidóság is a magyarországi nem zsidó többség együttélésében.

A viccbe ezt a feszültséget az „ügyes” kisebbségi adaptáció oldja fel. A vicc egészének „élet”, a benne foglalt tragikumot viszont ez sem képes elnyomni teljesen, hasonlóan a következőhöz:

„A zsidó törvények idején, tudjátok ’38 körül megy a Grün az utcában, odaér a Kohn cukrászdájához, és látja, hogy ki van írva: »Zsidókat nem szolgálunk ki.« Bemegy nagy felháborodottan, és mondja:

– Kohn, hogy tehetted ezt?

– Ne hülyéskedj! Ettél te már a fagyaltomból?”

A kiszolgáltatottság érzetének tréfás megfogalmazására utal a következő beszélgetésrészlet is: „Erről jut eszembe, kialakult már, hogy mi lesz a mai pogrom?”

³⁸ Ld. részletesebben PAPP, 2009. 133–175.

„Az lesz a pogrom, hogy ma nem egyszer, hanem kétszer vernek meg.” A beszélgetés az előbbi példákhoz hasonlóan humorosan reflektált a veszélyeztetettség érzésére. A választ adó férfi személye és egy vele kapcsolatos, a közösségben mindenki által ismert történet azonban ebben az esetben sem tette lehetővé a kiszolgáltatottság érzésének teljes feloldását.

Néhány évvel ezelőtt ugyanis ezt a férfit (aki szakállat visel és kalapot hord) zsinagógába jövet úgy megverték, hogy még hónapokkal később is láthatóak voltak a vérnyomok a Bethlen tér sarkán...

Ezek és az ehhez hasonló tapasztalatok a térhasználathoz kötődő jelentéseket is meghatározzák:

„Hogy pontosan lásd, mi itt a lényeg – fejtette ki egyik beszélgetőtársam –: utazom minden reggel a trolin a templomba, a sahriszra³⁹ imádkozni, és minden egyes reggel azt látom, hogy a troli falára belül egy Mogén Dovid [Dávid pajzsa, „Dávidcsillag”] van felrajzolva egy akasztófára, meg horogkereszt, meg felírva, hogy juden rauss. Minden reggel ezt kapom, érted? És nem csak én, mert többen is ezzel a trolival jönnek. Hát most el tudod képzelni, mekkora megnyugvás a templomba érni? Mintha megint hazaérkeznél, megnyugszol, biztonságban vagy, azonos mentalitású emberekkel, akik ugyanabban a cipőben járnak. És ami a legfontosabb, együtt imádkozol velük, az Örökkévaló is ott vigyáz rátok. Egészen másképp indul el egy nap, mint másnak, nem? Naponta többször is ránézek a kezemre, ahol még ott van a tfilin szíjának, a szorításának a helye, és ha ideges vagyok, megnyugszom.”

Utóbbi interjúrészlet arra is utal, hogy a zsinagóga a saját kultúra biztonságos környezetét jelenti. Ez megint csak (a korábbiakban elemzett „zsidó falu” értékelések mellett) a zsinagógai környezetbe való „bezárkózást” nyomatékosítja, és kihat a nem zsidó terekben való viselkedésre, magatartásformákra is. Beszélgetőtársaim a következőket mondták erről:

„Van ez az elválasztás. Ez működik, hogy egészen máshogy érezzük magunkat a saját világunkban, mint máshol. Egészen más aura a kettő.”

„Én nagyon meg tudok lepődni nem zsidó környezetben, mert végső soron sajnos nem tudom levetkőzni a kisebbség érzését. Végső soron a zsidóban akár-hogy is, de benne van ez az érzés, hogy különbözik. Hát ezért minden zsidó idomulni is akar, ez mindig így volt. Én nem akarom ezt személy szerint, mégis a legtöbbször előjön s ezen mindig meg is lepődöm.”

„Más környezetben, ha nem zsidókkal vagyok, másképp, olyan mesterségesen viselkedem. Sajnos ez van bennem, és egészen megható dolog, ha úgy érzem, hogy fel tudok benne szabadulni. Ami a zsidó helyen természetes, az ott egy külön plusz, ha az ember fel tud szabadulni. Én ezért nagyon jól is tudom magamat érezni nem zsidók között, ha érzem, hogy összejön velük is a lelki közösség. De ez is más, láthatod, mert a zsidó közegben semmi ilyennek nem kell kialakulnia, mert ott már eleve megvan.”

³⁹ Reggeli ima.

Az interjúrészek szerint a közösség tagjai a „zsidó terekhez” a „természetesség” pozitív értékeit kapcsolják szemben a „nem zsidó terek” „mesterséges” környezetével.

A „kisebbségi érzésből” fakadó „idomulás” több esetben az öltözködés terén is kifejeződik. Ezért, bár a fej befedése is tradicionális-rabbinikus előírás, az istenfélelem és a zsidósághoz való tartozás szimbolikus kifejezése,⁴⁰ mégis vannak, akik a zsinagógán kívüli terekben nem hordanak fejedőt. Ezt az egyik férfi így kommentálta, mikor kipával a fején lépett ki a zsinagógából, és belefeledkezve beszélgetésünkbe több utcán keresztül nem vette le a kis kerek fejedőt. „Ezt leveszem – mondta nevetve –, mert még azt hiszik, hogy zsidó vagyok.”

A közösség többsége azonban visel fejedőt a „nem zsidó” terekben is, azonban ilyenkor a kipa fölött vagy helyett leginkább sapkát hordanak. Olyan férfi is van a közösségben, aki pajeszt is (a halántékon meghagyott hajrészt) visel a halahikus előírások alapján.⁴¹ Ezt azonban a közösség többsége „túl ortodox”, nem kötelező érvényű szokásnak tartja, mivel a barkó meghagyásával is teljesíthető ez a tórai alapú előírás, amely a halánték két oldalán lévő hajrészt és szakáll szélének levágását tiltja meg csupán.⁴²

A pajeszt viselő férfi sem hordja – szavaival – „látványosan” ezt a hosszúra nőtt hajrészt, hanem sapkája, kalapja alá rejt.

A hagyományos minták által előírt viseletek elrejtésére példa a tálisz koton viselése is.

A tálisz rituális viselete a rajta lévő négy szemlélőrojt, cicesz miatt alapvető rituális parancsolat. A szemlélőrojtok ugyanis a Tórában előírt 613 parancsolatot jelképezik a ciceszt alkotó szálak és a szó héber betűinek számértéke alapján. A cicesz viselését a Tóra írja elő, mely szerint azért kell az öltözék szélein a szemlélőrojtot viselni, hogy az ember megemlékezzen Isten parancsolatairól, és ezáltal minden olyan kísértéstől, vágytól elforduljon, amely ellentétes Isten törvényével.⁴³

A fenti rendelkezés emellett a naponta kétszer elmondott *Smá Jiszraél* imának harmadik szakaszában is benne foglaltatik s így a rituális élet mindennapos gyakorlata által is újra és újra tudatosul.⁴⁴ A cicesz viselése „[...] ugyanolyan fontos, mint az összes többi parancsolat együttvéve. Megóvjá az embert a vétkezésektől,

⁴⁰ Vö. HAYIM HALÉVI DONIN: *Zsidónak lenni*. Bp., Göncöl, 1997. 169; NAFTALI KRAUS–BARUCH OBERLANDER: *Sámuel imája. Zsidó imakönyv*. Bp., Chábád, 1996. 44.

⁴¹ JÓLESZ KÁROLY: *Zsidó hitéleti kislexikon*. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, 1985. 172.

⁴² 3Móz 19, 27

⁴³ 4Móz 15, 37–41

⁴⁴ Ld. KRAUSZ–OBERLANDER: *i. m.*, 53–57; *Izrael istentisztelete. Imádságoskönyv*. (Ford. és magy. Pollák Miksa) Bp., MIOK, 1987. 71–83; ALAN UNTERMAN: *Zsidó hagyományok lexikona*. Bp., Helikon, 1999. 49, 208.

érdemessé teszi az isteni jelenlét (Sekhina) fogadására”.⁴⁵ Ezért a ciceszt a valóságos zsidó emberek a ruhájukon kívül hordják, hogy bármikor rátekinthessenek az utcákba jussanak a halaha előírásai. A Bethlen téri közösség tagjai azonban, akik hordják is ezt, kivétel nélkül felső ruhájuk alatt viselik. Egyik beszélgetőtársam ezzel kapcsolatban a következőket mondta nekem:

„Egész nap elkísér téged ez a kisebbségi lét a vallással egybegubancolódom. Ott a tálisz koton. Nálunk pászkenolták [rabbinikus döntést hoztak róla], hogy a ruha alatt is hordható. Nem csak a cicesz jellemző így, hogy a parancsolatokra gondolj, hanem az is, hogy el van dugva. Csak a tiéd. Rejtve van, ahogy te is. Csak a tied tudnak róla. Aztán a tfilin.⁴⁶ A jele, a csíkok ott maradnak a kezeden, ha ránézel, az olyan jó érzés később a nap folyamán, amíg látod a nyomokat, mert eszedbe jut, hogy imádkoztál, zsidó vagy, és az Örökkévalóval volt találkozó, beszélgetésed. De azt is csak te tudod. Befelé élsz.”

Az idézett interjúrészlet a „kisebbségi érzést” összekötötte a saját kultúra megélésének biztonságát adó hátterével. Az itt megfogalmazott „befelé élésre” példa a közelmúltban felállított hanukija is a Bethlen tér kertjében. A nagyméretű hanukija, az ünnepi örömet, az isteni szabadítást jelképező fényt hirdeti jól láthatóan, de úgy, hogy a magas lámpatartó emelvény az udvar rejtett hátsó sarkába lett elhelyezve. A Bethlen téren az alábbi meglátások fűződnek ehhez a hanukijához: *„Milyen jó így, ugye, bent van a saját terünkben, mégis kilátszik, ahogy kell.”* *„Látni lehet, mint otthon, és ahogy a hagyomány mondja, a nem zsidók is látják a fényt, mert kintről is látszik. Hirdeti a hanukkát, de nem hivaalkodik.”*

Megfogalmazódnak azonban a hanukijához kapcsolódó „befelé élést” bíráló megjegyzések is: *„Igazi magyar zsidó megoldás, teljesítjük a micvát, de azt nem értem, ha már kiteszük, akkor miért nem tesszük ki látványosabb helyre. Ez mindenkinek szól. Mit félünk? Azért ez tipikus.”*

A „befelé élés” más kritikái is elhangoznak a Bethlen téren. Nemcsak a fiatalabb generáció tagjai, hanem az idősebbek között is vannak, akik például az elmúlt évek tüntetései és antiszemita megnyilvánulásai kapcsán kritikusan szemlélték a zsidó érdekképviselőket – szavaikkal élve – *„passzivitását”*. Az egyik idős férfi így értékelte ezt: *„Nem tökölhetünk, nem várhatjuk, hogy ők találják ki, mi van, kisebbség vagyunk, és a többséget abszolút nem érdekli, mi van velünk, szólnunk kell kifelé, ha akarunk valamit.”*

A „kisebbségi érzés”, a „befelé élés” tehát „nyomasztó” állapotot is jelenthet még azzal együtt is, hogy a saját kultúra az „otthonosságot”, a biztonság érzetét mélyíti el. Mindezzel együtt azonban beszélgetőtársaim „otthonnak” ezt az összetett, gyakran ellentmondásosnak tűnő viszonyulásokat, érzéseket kiváltó és éltető „budapesti zsidó falut” tartják életük tartós, az állandóság érzetét nyújtó térnek. Sőt ezek az „ellentmondások” (amelyek mind a magyarországi zsidó és nem zsidó világokkal való kapcsolatokban, mind az Izraellel kapcsolatos viszonyulásokban

⁴⁵ UNTERMAN: i. m., 49.

⁴⁶ Imaszj.

megjelennek a Bethlen téri közösség életében) azok, amelyeknek jelenléte és vállalása egyedivé és „sajáttá” teszi ezt a teret.

Egyik beszélgetőtársam így foglalta össze mindezt:

„Megyek végig az utcán. Megnéznek, összesúgnak, lehet, hogy nem rólam, de én mégis úgy érzem. Magyar zsidónak lenni az a totális kisebbség. A magyarnak nem vagy jó, mert az többségben mégis katolikus, vagy annak mondja magát, más, idegen neki a zsidó, az ortodoxnak sem vagy jó, ha idejön Amerikából, vagy máshonnan, be se megy hozzád, mert nem vagy glatt kóser,⁴⁷ meg túl liberális vagy, keresztény könyveket vagy a keresztények könyveit is olvasod például. Az izraelinek meg túl magyar vagy. Patrióta vagy, vallásilag Erec Jiszraelért imádkozol, fontos is neked, de ez itt a hazád, és ezt nehezen veszik be. Erre varrjál gombot! Sok itt a vita, elég a ganéj is, de mégiscsak ez a kis maradék, pesti zsidó világ az, ahol egyedül otthon van az ember.”

Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Budapest, Századvég Kiadó, 1992.

Lau, Rabbi Israel Méir: *A zsidó élet törvényei*. Jerusalemben, 1994.

Papp Richárd: „Rolls of Bread”. Interpretation of a conversation in a synagogue. = *Acta Ethnographica Hungarica* 2003, 48/1–2: 21–34.

Ujvári Péter (szerk.): *Zsidó Lexikon*. Budapest, 1929.

⁴⁷ Tökéletesen kóser.